

Kababaihan sa Rebolusyon*

MARIA LUISA CAMAGAY

The women of the revolution have long been a forgotten force in the annals of Philippine history. A rewritten version of the Philippine revolution will be retold in a manner that would include the contributions of women during the most tumultuous years in the making of the republic. Organized participation began with the leadership of the elite. Emilio Aguinaldo established the first of many *Asociacion de la Cruz Roja* on February 17, 1899, less than two weeks after the outbreak of the Philippine-American war. His wife, Hilaria del Rosario was the first directress of the women's association. More popularly known as the *Junta de la Cruz Roja*, the main purpose of the association was to raise funds and look after the needs of the revolutionaries and their families.

The first association was established in Bulacan and many more were established in Central Luzon and their immeasurable heroism as well as material contributions were well documented. Initially, members came from the ranks of the elite families and were called *señoras* and *señoritas* though it allowed all women to join the association regardless of social status. When they were not raising funds, distributing food and clothing, or nursing the sick and wounded, the women also wove flags for the battalions of their respective provinces. Doña Glicería Marella Villavicencio of Taal, Batangas, donated a boat which ferried Aguinaldo's soldiers to the Visayas. Melchora Aquino offered her family's grains to Katipuneros who converged at Pugad Lawin.

There were also those who found inspiration from their fellow women and offered their poetry, many of critical acclaim, to the revolution. In the field of battle, Agueda Kahabagan of Laguna earned the respect of the men, including the secretary of war who recommended that she be recognized as general in 1899. There were others who became prisoners of war and more tragically victims of rape. There were stories of soldiers and their wives who dressed as soldiers to join their husbands, fighting side by side against the Americans. Clearly the women were not a captive audience in the war among armed men. When they moved, singularly or collectively, the revolution did not stand still.

* "Women in the Revolution." The author acknowledges the support extended by the National Centennial Commission for the research and writing of this paper.

Introduksyon

Matagal na hindi naitala ang kababaihan sa mga pahina ng kasaysayan. Ngunit iwinawasto ng kasaysayan ang pagkukulang na ito. Ngayon sadyang hinahanap, sadyang ipinalilitaw at sadyang isinusulat ang papel ng kababaihan sa mga kaganapang pangkasaysayan.

Layunin ng maikling papel na ito na palitawin at tampukin ang naging papel ng mga kababaihan sa rebolusyon ng ating bayan. Layunin rin ng papel na iugnay ang papel na ito sa uri na kinabibilangan nila. Kapansin-pansin ang pagtatatag ng mga *Junta Patriótica at Mga Asociación de la Cruz Roja* sa mga bayan at mapupuna natin na ang mga kababaihan dito ay nagmula sa mga naghaharing uri.

Junta Patriótica/Asociación Philatropica de la Cruz Roja

Pinahintulatan ni Emilio Aguinaldo ang pagtatatag ng mga *Asociación Filantropica de la Cruz Roja* sa hanay ng mga kababaihan noong Pebrero 17, 1899. Ang pinuno ng katipunan ng kababaihan ay si Hilaria del Rosario na kabiyak ni Aguinaldo na binansagan na Direktora. Layunin ng asosasyon na ito ang maglikom ng pondo at iba pang pangangailangan para sa mga sugatan na mga sundalo at mga biktima ng mga giyera. Mapapansin na 13 araw pa lamang ang nakalilipas magmula noong pumutok ang Digmaan Pilipino-Amerikano noong Pebrero 4, 1899. Sinikap ng bawat bayan ang magtatag ng nasabing asosasyon. Nagtatag ng *Asociación filantropica de la Cruz Roja* sa bawat bayan at nahalal ng pamunuan na binubuo ng presidenta, vice-presidenta, sekretarya, tesorera at mga vocales. Nakatutuwa na maliwanag na ginamit ang paraan ng halalan upang piliin ang mga malulukluk sa nasabing mga posisyon. Sa ilang mga anunsiyo binabanggit na inihalal ang mga opisyal sa pamamagitan ng balota.

Ipinakikita ng isang artikulo na lumabas sa *El Heraldo de la Revolución* na may petsang Disyembre 22, 1898 na ang *Cruz Roja* ay batid na ng kababaihan ng Malolos, Bulacan. Sinisipi ko ang artikulo na nagpapahiwatig ng pagtatatag ng organisasyon na ito:¹

Canito ang pamagat nang catipunang babayi, na ngayo'y casalucuyang pinagmamalasaquitang itayo sa Malolos nang ilang binibing may malaquing pagguilio sa lupang tinubuan.

Ang balac na ito'y buhat sa nasang maningas na ang manga capatid nating ngayo'y manandata na samaing palad na magcacasaquit ay macatagpo sa hospital ng isang maguilio at mapag-anducang camay na mag-alaga at ang pagcalayo sa sariling pamamahay at magaanin at ualang bahalain.

Ang pagtatatag ng mga asosasyon *cruz roja* ay tunay na lumaganap noong pumutok ang Digmaan Pilipino-Amerikano. Mababasa sa ibaba ang mga bayan sa baw't lalawigan ng Gitnang Luzon na nagtatag ng *cruz roja*:

Bulacan

1. Malolos	3. Bocawe
2. Calumpit	4. Meycauyan

Pampanga

1. Bakolor	6. Santa Ana
2. Angeles	7. Guagua
3. Arayat	8. San Miguel
4. San Fernando	9. Mabalacat
5. Magalang	10. Mexico

Nueva Ecija

1. San Isidro	2. Rosales

Pangasinan

1. Lingayen	3. Santa Barbara
2. Manaoag	4. Dagupan

Bataan

1. Orion	4. Samal
2. Balanga	5. Hermosa
3. Abukay	

Naunang itinatag ang mga *Junta Patriotica de Cruz Roja* sa mga bayan ng Bulakan at sinundan ito sa Pampanga, Nueva Ecija, Pangasinan hanggang sa umabot ito sa Bataan.

Salamat sa mga sipi ng pahayagang *El Heraldo Revolucion* at *La Independencia* dahil makikita natin ang mga kontribusyon na nalikom ng

mga *Junta Patriótica de Cruz Roja* noong panahon ng rebolusyon. Nariyan ang pagbigay ng pera, palay, bigas (cavan, ganta at chupa ang paraan ng pagsukat). Ang pilak na nakokolekta ng mga *Junta Patriótica de Cruz Roja* ay ibinigay bilang tulong sa sugatan at maysakit na mga sundalo o kaya ibinibili ng kanilang mga pangangailan. Sa isang balita na lumabas sa *El Heraldo Revolucion* nabanggit na si Gng. Hilaria del Rosario, maybahay ni Pangulong Emilio Aguinaldo ay bumisita sa ospital sa Lolomboy, Bulacan na may dalang “macapal na salapi, tabaco at cigarillo upang ipamudmud sa mga irog na capatid na ngayo’y nagtitiis sa banig, alangalang sa pag-ibig sa tinubuang lupa.”

Ang Diskurso ng Pagsasapi sa Junta

Pinahalagaan ang pagsapi sa *Junta Patriótica de Cruz Roja* dahil sa tugon ito sa panawagan ng Inang Bayan. Winika ng isang artikulo sa *El Heraldo Revolucion* ang ganito:²

Ngayong ang bayan natin ay tumatawag sa lahat niyang anac; ngayong ang caaway ay masidhing nagbabala; ng yaong iisa ang pangamba ng lahat, tandang maliuanag na sa ganitong lacad ay ating ang pagtatagumpay.

Mga binibini natin sa lahat ng bayan at lugar naiuan ang bahay ligpit na pamumuhay, nagluluponlupon at ang pinag-uusapang binabalac ay ang lahat ng mabuting paraang magagawa sa mga capatid na nasugatan sa paquiquilaban, upang ding malayo man sa canilang pamamahay ay camtan ang maguilio na aruga ng mairog na ina, alintanahin at ualang bahalan sa loob ang pacahualay sa lingap at pagcupcop ng masintahing capatid.

Malinaw na ginamit ng *Junta* ang mapag-arugang katangian ng kababaihan para maisulong ang mithiin ng Inang Bayan. Ipinaliwanag sa isang artikulo ng *El Heraldo de la Revolucion* kung bakit mahalaga ang papel ng kababaihan sa organisasyon ng *Cruz Roja*. Sabi ng artikulo:³

Uala na ngang ibang paraan, cundi ang sininop na adhicang ito: at wala ngang macacapalit ang aruga nang babayi sa isang may damdam, cun di babayi rin, maguing ito’y ina, maguing capatid na tunay, maguing hiram at capatid lamang sa lupang linachan. Babayi ang pinacaangel sa lupa na pumapahid ng ating luha at umaaruga nang ating

camusmusan; ang babayi ring ito'y siyang umaalio at nagpapala sa atin sa guitna ng saquit na catutubo nang lahat ng lumilitao sa maliuanag; at ngalan ng isang pinacaiirog na babayi ang gauing sambitin ng lahat sa cahulihulihang paghinga sa buhay na ito. Caya babayi rin ang may tungcol nga namang gumanap ng pagsaclolo sa bala ng masadlac sa hihigan ng isang hospital, dahil sa palilincod sa Inang Bayan.

Mababasa rin sa pahayagan *La Independencia* ang mga binibili ng *Junta Patriótica de Cruz Roja* para sa mga sugatan na kababayan gaya ng unan, kumot, banig, pagkain, medisina, gaza at benda. Ultimong itlog at manok ay ibinigay rin na ambag ng mga mamamayan sa *Junta Patriótica de Cruz Roja*. Liban sa paglilikom ng mga kontribusyon para sa rebolusyon naging papel rin ng mga kababaihan ng *Junta* na bisitahin ang mga sugatan sa mga ospital na itinayo sa iba't ibang lugar gaya ng Barasoain, Lolomboy, sa Bulacan at sa San Fernando, Pampanga.

Katuwa-tuwa na tapat sa reputasyon ng mga Kapangpangan ang kahiligan nila sa pagkain. Ilan sa mga inaambag nila ay potto seco, panecillo at mga pilon ng asukal.

Malinaw na natugunan ng *Asociacion Filantropica de la Cruz Roja*, na tinawag sa maraming pangalan gaya ng *Junta de la Cruz Roja*, o *Junta de Damas de la Cruz Roja* o *Junta Caritativa*, ang kanyang papel bilang katulong ng mahihirap at sugatan na mga sundalo. Dagdag dito ang mga kababaihan na napabilang sa asosasyon na ito ay mga mula sa naghaharing uri ng lipunan, yaman sila'y may mga katagang Señora o Señorita nakasulat bago ang kanilang pangalan. Ngunit ayon sa batas na nagtatag ng *Junta* ay bukas ito sa lahat ng kababaihan at ang mga kababaihan na dahop sa salapi ay maaring mapabilang kasapi na hindi nagbabayad ng kontribusyon. Ang pakikilahok ng may kayang babae sa *Junta* ay naging paraan ng partisipasyon nila sa rebolusyon.

Malaking tulong ang ibinigay ng mga pahayagan *La Independencia* at *El Heraldo Revolucion* sa pananatiling buhay ang sigla at interes ng mga kababaihan. Liban sa pagtatala ng mga nalilikom ng mga *Junta* nariyan ang mga papuri sa kanilang mga pagod at pagsisikap. Mababasa ang ganitong papuri:⁴

Ang adhica nang catipunang ito, gaya nang naibalita na namin sa sinundang numero ng periodico ding ito ay mangilac at agad

macapanggayac ng mga unan, cumot, banig, pagaaing mahusay sa maysaquit; gamot, hilatsa at panali sa sugat, abuloy sa salapi sa mga anac ng malaglag sa digma.

Caligayahan panoorin ang mga binibini natin sa lahat ng bayan, sa malaquing sicap na guinugugol nila sa pagmamalasaquit sa mga capatid na naquiquipaghamoc.

Sa ganitong lacad, sa ganitong pagsasacabananan ng ating adhica ay sapilitang magcacaanib ang lahat ng puso, pagcacaanib na itatag ng bayan; punong mula nang lubos ng pagdidiwang, pagca't bayan nagcacaanib at nagcacaisang loob ay hindi nagagapi cailanman ng lalong mayaman, ng lalong marahas at ng lalong macapangyarihang calaban.

Sa dinig namin ay maraming bayan ng provincia ng Bulacan at Capampangan ang nagtayo nang ganito ring catipunan upang macatulong sa pang'ingilac at cung cailangan ay pasasa ospital naman na maquiquipag-alaga.

Manga binibining carangalan nang lupang Filipinas, angeles na nangatanan sa piling nang Maycapal, upang mahatden nang caunting ligaya at caaliwan ang lahat nang magcacasaquit sa balat nang lupa, marapating tanggapin ang buo naming galang, payagan cayo'y aming manghaan at batiin nang buong irog na macacaya nang aming pusong tanso na sa hirap.

Bayang tanquilic nang iyong aruga, bayang nagtamo ng iyong calinga ay sapilitang magdidiwang sa caauay.

Sa mga binitiwang mga salita ng artikulo ay sapat na upang makapagpataba ng puso ng ating kababaihan sa kanilang marangal na adhikain.

Iba Pang Paraan ng Pagmamamalas ng Pagmamahal sa Tinubuang Bayan

Naging gawain rin ng mga kababaihan sa ilang bayan ang magburda ng bandera na gagamitin ng batalyon ng kanilang lalawigan. Ito ay binanggit ng *El Heraldo de la Revolucion* sa ganitong paraan:⁵

Malaquing galac ang tinamo namin sa balitang, di umano'y pinagsisicapan nang mga binibining Maria at Felisa Hizon, Consuelo at Encarnacion Singhian, Nicolasa at Felisa Dayrit at iba pang taga Capangpangan, ang pagburda nang isang mariquit na bandilang itinataan sa batallon nang provinciayang yaon.

Gayon din uari naman ang pinaglalamayan nang ilang binibining Malolos, na ihahandog sa isa nang mga batallong nacatira rito.

At nababalita ring sa Maynila man, ang madlang binibining may caya ang naguiisip mag-alay ng bandila sa iba't ibang batallon nang hocbo nating nangaroon.

Ibinalita rin sa pahayagan *La Independencia* na ang mga kababaihan ng Balanga, Bataan ay abala rin sa pagburda ng bandera para sa kanilang batalyon.

Lumagda rin ang ilang kababaihan ng Bakolor, Pampanga ng isang petisyon na humihiling na ilipat ang pamahalaan rebolusyonaryo sa nasabing bayan. Ayon sa petisyon, iminumungkahi nila ang Bakolor dahil sa higit na matiwasay ang kalagayan ng bayan na ito. Dagdag dito ay binanggit nila na ang Bakolor ay “may mainam na singao ng lupa, may bucal ng malinao na tubig na lumalaganap sa boong bayan, malapit sa mga lugar na panglinglang sa caauay, at sa mga pinagbubuhatan ng anomang cahilingan.” Ang paglalagda ng mga babaeng taga-Bakolor ay patunay na ang kanilang opinyon ay kasinghalaga ng kalalakihan.

Nariyan rin ang di-malilimutan na tulong na ibinigay ni Doña Glicería Marella Villavicencio. Tubo ng Taal, Batangas, si Doña Glicería na binansagang “Pangkalahatang Patron ng Hukbong Sandatahan Rebolusyonaryo” ni Heneral Emilio Aguinaldo ay nagmula sa nakakaangat na pamilya. Naging lugar ng pulong ang kanyang bahay sa Taal kung saan

nagtipon sina Andres Bonifacio, Miguel Malvar, Feliciano Joson, Vito Belarmino, Eleuterio Marasigan at Felipe Calderon. Di-naglaon ay nagtatag siya ng isang grupong rebolusyonaryo na tinawag na “Maluya.” Naging pinuno ng grupong ito sina Eleuterio Marasigan, Timeteo Marella at Kapitan Apolonio Admana. Hindi malilimutan si Doña Glicería sa pagbigay niya ng isang barkong ginamit ng pamahalaan rebolusyonaryo sa pagdala ng mga sundalo sa Visayas. Ang kaso ni Doña Glicería ay dagdag na halimbawa sa kung papaano ginamit ng mayayaman na babae ang kanilang salapi sa ikasusulong ng rebolusyon.

Mula rin sa angkan ng may-kaya si Melchora Aquino o Tandang Sora. Noong Agosto 23, 1896 binuksan ni Tandang Sora na may 83 taong gulang ang kanyang kamalig upang pakainin ang mga Katipunero na nagpulong sa Pugad Lawin noong pagpasiyahan nila ang simula ng himagsikan. Ikinuwento ni Andres Bonifacio kung paano ang palay mula sa kamalig ni Tandang Sora ay binayo at kahit hindi pa naalis lubos ang ipa ay niluto upang pakainin ang mga Katipunero. Binanggit naman ni Aguinaldo na binuksan ni Macaria Geronimo at ng kanyang ina na si Trinidad Famy ang kani-kanilang kamalig upang bigyan ng bigas ang mga lumalaban na mga Filipino pati na rin ang kanilang mga pamilya.

Kasama ang Pamilya

Nabanggit ang pamilya, mga mag-anak ang mga lumahok sa rebolusyon. Sa madaling sabi, ang ating rebolusyon ay hindi nakatuon sa partisipasyon ng isang indibidwal kundi partisipasyon ng buong pamilya. Nariyan ang halimbawa ni Andres Bonifacio kung saan ang dalawa niyang kapatid na lalaki na sina Procopio at Ciriaco at ang kanyang may-bahay na si Gregoria de Jesus ay aktibong nakiisa sa ating rebolusyon. Nariyan rin ang pamilya ni Emilio Aguinaldo kung saan ang kanyang ina ay nagbukas ng kanyang kamalig para magbahagi ng bigas para sa mga rebolusyonaryo at sa kani-kanilang pamilya. Ang may-bahay ni Aguinaldo na si Hilaria del Rosario ay nahalal na direktora ng *Asociacion Central de la Cruz Roja* sa Pilipinas. Lumabas sa mga pahayagang *La Republica* at *La Independencia* ang bisita ng ina, asawa at kapatid na babae ni Emilio Aguinaldo sa mga sugatan sa simula ng Giyera Filipino-Amerikano. Ayon sa pahayagan, ang pamilya ni Aguinaldo ay dumalaw sa ospital ng Lolomboy na may 80 sugatan at may-sakit. Sabay ipinamudmud ng pamilya ang salapi, tinapay, sigarilyo, posporo atbp. at mga salitang makapagbibigay ng lakas ng loob. Sa harap ng ganitong kalinga na

ipinamalas ng pamilyang Aguinaldo, buong kagalakan ipinahayag ng mga sugatan na ibig nilang gumaling kaagad nang sa gayon ay makakabalik sila muli sa larangan ng labanan. Sinaksihan rin ng mga pamilyang Aguinaldo ang pagbubuo ng mga *Junta Filantropica de Cruz Roja* sa ilang bayan ng Bulacan gaya ng Meycauyan at Marilaw. Ang kapatid ni Emilio Aguinaldo na si Felicidad Aguinaldo ay hinangaan dahil sa tinawid niya ang mga bundok ng Kabite, Manila at Bulakan pagkaraan ng 40 oras ng paglalakad.

Ang may-bahay ni Aguinaldo ay nagbigay ng talumpating pumupuri sa mga sundalo noong buwan ng Nobyembre 1899 noong ang sentro ng pamahalaan rebolusyonaryo ay matatagpuan sa Tarlac. Sabi ni Gng. Aguinaldo:⁶

I, a woman of limited resources, have been requested by the Red Cross Society to express to you, Filipino soldiers, its praise and homage of gratitude for your efforts in defending our mother country - the Philippines - and preventing it from being taken away from us.

On the other hand, it is with humiliation that we, the women are unable to render the same services as you do, gallantly fighting for the country, disregarding the quantity and quality of the arms of the enemy. Therefore with all our hearts we are rendering aid in the hospitals and we will give you such assistance as is within our power and if the time comes when there will be no cloth left, we will gladly make the bandages for the wounded solders from our own clothing. And bear in mind, that the Red Cross Society will never fail to give you assistance, even when you should unfortunately fall in the hands of the imperialists. . . .

Sa kasapian ng *Junta Filantropica de la Cruz Roja* mapapansin rin na may mga apelyido na madalas nababanggit na nagpapatunay na mga magkakamag-anak ang namomobilisa para sa rebolusyon.

Dahil sa asawang lalaki o anak, ang asawang babae o ina ay handang humarap sa kaaway. Ito ang kuwento ng isang babaeng nagngangalan Gregoria ng Cavite na dahil sa matinding takot ng kanyang asawa ay hiniling niya na bigyan siya ng riple upang humarap sa kaaway bilang kapalit ng asawa. Binigyan si Gregoria ng riple at tumungo sa mga trincheria kung saan minumura ng pasigaw ang mga Kastila. Namatay siya sa unang putok na nagmula sa panig ng mga Kastila. Inatas ni

Presidente Mariano Alvarez ng Noveleta na ilibing si Gregoria ayon sa karangalan na nararapat sa mga bayani at iniatas rin niya na ipagmisa ang kanyang kaluluwa sa lahat ng mga simbahan.⁷

Si Alejandra Nocon na ina ng rebolusyonaryong Santos Nocon ay humarap sa mga Kastilang kaaway kasama ang kanyang anak na si Santos Nocon. Ganito inilarawan ni Santiago Alvarez si Matandang Anday:

At si ginang Alejandra, bao ni Nocon, sa tawag ng Matandang Anday, may mahigit na limampung taong gulang noong 1896, sa kanyang napakasidhing pag-ibig, at pagtulong sa himagsikan upang matamo ang kalayaan, at bukas ang pusong naghahandog ng kanyang kabuhayan, sa pangangailangan ng mga nagtatanggol ng kalayaan, at sa lahat ng labanan ay bilang sumipot sa piling ng mga kawal ng bayan, kandong ang maraming batong buhay na pamukol, may bitin sa bigkis ng baywang na isang gulok at isang balaraw na matalas, mga sandatang sadya niyang pananggol sa pagmimithing siya'y mapalaban din; bukod sa bagay na ito may dala ring isang supot na kayo ng arina ng trigo, laging puno ng tinapay at itinataan sa mga kawal na aabutin ng gutom.

Ipinamalas ni Tandang Anday ang dalawang mukha ng babae sa harap ng kaaway: katapangan sa harap ng kalaban at mapag-aruga sa piling ng kababayan.

Sa isang talumpati ni Gng. Hilaria Aguinaldo na may petsang Oktubre 5, 1899 sa Tarlac may binanggit siyang kakaibang tulong ng mga kababaihan. Ito ay tinukoy niyang “dukut.” Ipinaliwanag ni Gng. Aguinaldo ito:⁸

Although we are women we can aid you in carrying out these “dukuts.” As an illustration: there is the case of what a member of this society has lately accomplished. An American officer being in love with her, she refused to reciprocate his passionate affection. The officer threatened her. The girl, acting through fear, pretended to accept him and at the same time appointed a place to meet him. When the officer was carrying out his designs and not having gone as far as the place appointed, he was captured by our flying guerilla. . . .

Tumulong rin ang mga kababaihan sa pamamagitan ng dasal. Isang kautusan ng Sanggunian Magdiwang ng Noveleta ay ipinalabas at hinikayat ang mga kababaihan na magdasal. Sabi ng Kautusan:⁹

Ikalaua. Ang mga babae magdasal araoarao ng isang bahagui ng Rosario na ipatongcool sa mahabaquing Virgen upang tayoi iligtas sa madla at maraming pangambang haharapin at hinaharap na nga.

Tunay na malikhain ang kababaihan sa paghatid niya ng tulong para sa Inang Bayan.

Mula sa Pluma ng Kababaihan

Hindi lamang sa paraang nabanggit sa itaas ipinakita ng kababaihan ang kanilang paglahok sa rebolusyon. Pinili ng ilang iparating ang kanilang pagkakaisa sa pamamagitan ng tula. Noong 1899 sa pahayagang *El Heraldo* isang tulang pinamagatan ng “Hibik Namin” ay kolektibong linikha nina Victoria Lactaw, Feliza Kahatol, Patricia Himagsik, Dolores Katindig, Felipa Kapuloan at Victoria Mausig. Tunay man o hindi ang kanilang mga apelyido ay napakasimboliko. Tinutukoy ko dito ang apelyidong “Himagsik,” “Kapuloan,” at “Mausig.” Mababasa sa ibaba ang ilang taludtud ng tula:¹⁰

Halina at tayo'y
manandatang lahat
itanghal ang dangal
nitong Filipinas.
Sa alinmang nacion
at huag ipayag
na mapagharian
tayong manga anak.

Ang pagsasarili'y
ating ipaglaban
hanggang may isa
pang sa ati'y may buhay
At dito'y wala na
silang pagharian
kung hindi ang
ating manga dugo't bangkay.

Masakop man tayo
 ng kanilang Yankis
 ay mamatay rin sa mga pasakit
 Mahalaga'y mamatay
 sa pagtangkilik
 Nang dapat igalang
 na ating matowid.

Dahil sa ating
 Santong Katowiran
 ay atin ang lubos
 na pagtatagumpay.
 Ang awa nang langit
 ay pagkaasahang
 tutulong sa ating
 nang pakikilaban.

Ang tulang kolektibong nilikha ng mga kababaihan ay tumanggap ng papuri mula sa pamatnugutan ng pahayagan. Sabi ng papuri:¹¹

Mairog na bati namin ay tanggapin naua ng tanang binibing nacapirma sa versong tagalog na pinalabas ng suplemento ng 17 nitong buang lumalacad.

Malinao na tanda ito, na ang mga babaying tubo sa Filipinas, ay labis naming maipagmamalaqui caninomang bayan, pagca't hindi lamang marunong mamahay, marunong manandata, marunong pumahid ng luha ng tauang na sa hirap, cungdi naman malinis tumangan ng pluma, na balang tabig ay nacapupucao ng lalong naguaualang bahalang puso.

Bayang may ganitong mga babayi ay lubos ang capalaran.

Mababanaag rin ang pagmamahal sa bayan ng kababaihan sa mga katagang isinulat nila sa pista ng araw ng pagkamatay ni Dr. Jose Rizal. Sa malaking tumba na itinayo sa gitna ng simbahan ng Calumpit na inalayan ng sari-saring korona, ganito ang iniwan na mga titik ng kababaihan:¹²

“Ang iyong camatayan ay siyang binhi ng kalayaan na aming linalasap.” - Tranquilina Paguia

“Ang mahalaga mong buhay ay siyang itinubos sa aming pagcaalipin.” - Leona Ramos

“Ang buhay mong mahalaga’y siyang pinuhunan ng macamtan namin ang caguinhawahan.” - Juana Icasiano de la Rosa

“Sa nagmulat ng mata sa atin, upang tamuhin itong linalasap nating calayaan.” - Ambrosia Castro

Isa sa dalawang babaeng sumulat para sa pahayagan na *La Independencia* na pinamatnugutan ni Antonio Luna ay si Rosa Sevilla Alvero. Lumabas sa isang kolum ng *La Independencia* ang sanaysay ni Sevilla na pinamagatang “*Lo Que Debe Ser La Mujer en la Sociedad*”¹³ Sa sanaysay na ito isinalungguhit ni Sevilla na ang babae ay hindi upang maging taga-sulong ng kaunlaran ng sangkatauhan at hindi isang walang kibong nilalang.

Naging paksa naman ng sanaysay na pinamagatang “*Rehabilitacion de la Mujer*”¹⁴ ni Juana Castro ang pagpasok ng mga kababaihan sa mga propesyon na hindi lamang nakalaan sa propesyon ng pagtuturo o pag-aaruga. Ayon sa kanya dapat ang propesyon ng abogasiya at medesina ay maging bukas na rin sa mga kababaihan ng Pilipinas. Hiniling niya na dapat magbukas ang pamahalaang rebolusyonaryo ng eskuwelahan para sa babae at lalaki sa baw’t baryo ng poblasyon.

Ipinagpatuloy ang debate hinggil sa pagbibigay ng mulat na edukasyon sa mga kababaihan sa isang serye ng sanaysay na pinamagatang “*La Educacion de la Mujer*” na isinulat ni M.G. (Manuel Guerrero?) ng *La Independencia*. May anim na labas ang sanaysay sa nasabing pahayagan. Pinahalagahan ng sanaysay ang kahalagahan ng babaeng may pinag-aralan dahil hindi lamang ito mabuti para sa kanyang sarili kundi para sa kanyang pamilya, sa lipunan at bayan.

Sulong Mga Kapatid

Hinarap rin ng kababaihan ang mga kaaway sa mga labanan. Isa na dito si Agueda Kahabagan ng Laguna. Si Heneral Agueda na kilala bilang

Henerala Agueda. Siya ay binansagang Henerala ni Heneral Miguel Malvar. Nakilala ang kanyang katapangan sa labanan ng San Pablo noong Oktubre 1897. Isang kasulatan noong Abril 6, 1899 mula kay Pio del Pilar ay humiling sa Kalihim ng Giyera ng Republika na pormal na kilalanin si Heneral Agueda bilang Henerala. Isinaad ng nasabing kasulatan ni Pio del Pilar ang sumusunod:

In view of the services rendered and recognized by all by Señora Agueda Cahabagan y Iniquinto, a native of Santa Cruz, province of Laguna, since the first insurrection up to the present time, and desiring to have an honorary title of the rank under which she was recognized in the battle in which she took part, she has come to me to request of that Department said title, if you consider her worthy thereof.

At the same time having now on a war footing a company under her orders, with ten rifles and the remainder santahanes, she also wishes that title be issued as reserve officers to Sr. Jorge Gabrido, Captain; Sr. Regino Lara, 1st Lieutenant; Sr. Dionisio Fernandez and Narciso Beltran, 2nd Lieutenant.

In view of the fact that this does not constitute any charge upon our Government, but on the contrary, under present conditions such an attitude is one that we must look upon with gratification, in our countrymen, I do not believe that I will be taking up your time in vain in joining my petition to that of Sra. Agueda, whose enthusiasm is worthy of praise.

For which reason I hope, in view of your courtesy, that you will make a favorable reply.

God preserve you many years.

Antipolo, April 6, 1899.

Pio del Pilar

General in chief.

Si Agueda Kahabagan ay kasama ni Artemio Ricarte na lumusob sa kuwartel ng mga Espanyol sa San Pablo, Laguna. Si Trinidad Tecson na

tubong Bulacan ay kasama sa mga laban sa Gitnang Luzon lalo na sa mga lalawigan ng Bulacan, Nueva Ecija at Zambales. Sa Biak-na-bato, si Tecson ang nag-alaga ng mga rebolusyonaryong sugatan at may sakit. Tubo naman ng Iloilo si Teresa Magbanua. Lumapit siya sa kanyang tiyo na si Heneral Perfect Poblador upang lumahok sa labanan.

Iniulat sa pahayagang *El Heraldo Filipino* noong Pebrero 16, 1899 ang isang balita ng dalawang babaeng sumama sa kanilang mga asawa sa larangan ng labanan. Sabi ng balita:

Manga binibini natin ay malabis nang maipagmamalaqui nang tinubuang lupa.

Dalua ang nasa campo ng paglalamay na catulong ng canicanilang asawa ng pamamaril sa masaquim na Americano, na upang huag silang maquilala ay nagdamit lalaqui.

Ang isa'y nagnangalang Victorina Garcia asawa ng isang Teniente ng ating hocbo, at ang pangalawa'y ang asawa ng quilalang general na si G. Pantaleon Garcia.

Mangangaral tayo sa mga babaying ito.

Sa harap ng pahirap na dinanas ng mga kababaihan para sa bayan, ano naman kaya ang pasubali ng pamahalaan sa kanila.

Ang Kababaihan sa Mata ng Pamahalaang Rebolusyonaryo

Kung ibabatay natin sa mga inilabas na kautusan ng pamahalaang rebolusyonaryo, sinikap ng pamahalaan na bigyan ng proteksyon ang mga kababaihan sa mga mapagsamantalang mga lalaki. Sabi ni Apolinario Mabini sa kanyang *Ang Himagsikan ng Bayang Pilipino* ang sama ng loob na kanyang nadadama tuwing may nababalitaan siyang panggagahasa ng kababaihan. Sabi ni Mabini:

Hindi ko mawawakasan ang mga haka-hakang ito nang di ipinahahayag muna sa aking mga kababayan, ang malaking sama ng loob na tinataglay ko tuwing makakabalita ng mga paggagahasa ng ating mga kawal sa ating mga babaing kalahi. Tunay nga't mangilangilan lamang na totoong mahirap iwasan kung panahon ng gulo at ng

paglalaban-laban; ngunit matitiyak ko na di sana naulit ang unang pangyayari kung sinugpo lamang kaagad ng buong higpit at walang paku-pakundangan ng mga pinunong di sukat magparaan ng gayong mga pananampalasa. Paano natin maipagagalang sa dayuhan ang ating mga babae kung tayo na rin ang nagbibigay ng masamang halimbawa sa di pagpipitagan sa kanila? Maari kayang mahihintay natin na ang Pilipino'y igalang kungdi iginagalang ang ating mga babae? Sa matandang kasaysayan ng mga unang bansa ay isa na sa mga kinikilalang malaking kabanalan ng isang maginoong matapang at may dangal ang paggalang sa babae, pagka't ang ugaling kumandili sa kapurihan at buhay ng isang mahina ay nagpapakilala ng kalakhan ng puso at kadakilaan ng kaluluwa. At dapat mabatid na ang kabanalang ito'y hindi lamang isang hamak na pangangailangan ng panahong yaon ng "romantismo" kungdi isa sa malaking pangangailangan sa buhay ng mga bayan, sapagkat kung ang babai'y lagi nang pinagpipitaganan sa loob ng kalipunang kinabibilangan niya, ay madali siyang makapag-aangkin ng ugaling marangal at karapat-dapat, ng kung manahin ng mga anak, ay magtatanim sa budhi ng mga ito ng katapangan at katibayang loob para sa malalaking panukala, at sa mga gawaing kabayanihan.

Naniwala si Mabini na ang paggalang sa kahinaan ng babae ay kumakatawan sa kalakhan ng puso at kadakilaan ng kaluluwa.

Kapakanan muli ng kababaihan ang naging layunin ng isang kautusan na inilabas ng pamahalaang rebolusyonaryo noong Agosto 10, 1898. Ang kautusan na ito ay may kaugnayan sa mga prostituta sa Cavite. Bunga ng pagiging isang daungan ang Cavite, pagkakaroon ng malaking populasyon ng mga banyaga at posibilidad magkaroon ng mga sakit na sifiles at gonorea, nagpalabas ang pamahalaan ng isang kautusan na linagdaan ni Emiliano Riego de Dios bilang Gobernador ng lalawigan. Ayon sa kautusan ang mga prostituta ay mapapailalim sa pangangasiwa ni Dr. Tomas Kabangis, *vocal de la Junta de Sanidad de Higiene*. Ang mga prostituta ay dapat magrehistro sa *Junta de Sanidad de Higiene* bago sila maaring maghanap-buhay. Ang halaga ng lisensiya ay piso bawa't linggo. Ang lisensiya ay may tibay lamang ng isang linggo. Kung ang prostituta ay may sakit, siya ay titigil muna sa isang *casa de curacion* na tinatauhan ng isang doktor at isang babae hanggang sa siya'y gumaling. Ang gastos ng pagpapagamot ay sasagutin ng kani-kanilang *amo* o *ama* na dapat

rehistrado rin. Ayon sa kautusan magbabayad ng multa ang sinuman lumabag sa mga patakaran na ito.

Pinagkaabalahan rin ng pamahalaan ang mga kaso ng pagtatanan. Ipinagtanggol ng pamahalaan ang kanyang pakikialam dahil sa maraming katanungan hinggil sa pagtatanan at dahil na rin sa kanyang nakikitang papel na pahalagahan ang sitwasyon ng pamilya. Nagsaad ng mga sumusunod na patakaran ang kautusan:¹⁵

- 1 The chief of the town, upon the receipt of a petition subscribed by a single woman under 23 years of age, requesting the custody of her person in order to contract marriage, shall proceed together with the Commissioner of Justice and the man who has agreed to marry her to her residence and in the presence of the father, or, in his absence, of the mother, shall ask her if she ratifies her petition.
- 2 In an affirmative case, he shall place her under the custody of the person whom the parents may designate, and if they should not make any designation, the chief shall entrust her to the care of such resident as he may consider most suitable on account of his upright conduct.
- 3 The chief of the town shall keep a record of all the measures taken, which record shall be begun with the petition. He shall then give a hearing to the parents of the girl, in order to give them an opportunity to state the reasons for opposing the marriage. At this stage of the proceedings, the Chief shall call a meeting of the Board of the town for the purpose of deliberating and reporting on whether the causes alleged are reasonable and well founded, and whether they are sufficient to consider the opposition just and reasonable.
- 4 Together with this report, the record shall be transmitted to the Provincial Council, which shall decide without further remedy, whether the marriage shall or shall not take place.
- 5 If the girl should evade the custody of her parents and go to the chief of the town, the latter shall order her custody, placing her under the care of a respectable family. He shall then have the parents of the young girl summoned, in order that they may be heard in the proceedings.

- 6 If the parents should agree to the marriage, they may demand the custody of the girl under the formal promise of not mistreating her and not postponing the marriage and to pay the marriage expenses, should they fail to keep their promise.
- 7 The popular and provincial authorities shall in no manner whatsoever delay the course of proceedings of this character. Those who shall do so without just cause, shall indemnify the persons interested for any loss caused.
- 8 The chief shall not direct the custody of the girl, if the man who is supposed to have agreed to marry her denies the truth of the marriage contract celebrated with her.
- 9 The popular Chiefs shall direct the publication of this Decree in all barrios of their jurisdiction, translating it into the local dialect.

Given in Malolos, September 17, 1898.

Linagdaan ang kautusan na ito ni Emilio Aguinaldo at Severino de las Alas bilang Kalihim Panloob.

Isinabatas ng kautusan na ito ang umiiral na kaugalian hinggil sa pagbibigay solusyon sa pagtatanan.

Kasama ang mga maestra sa isang batas na inilabas ng Departamento ng *Fomento* na nagpahintulot sa mga maestra at maestro na nagtuturo noong mga huling araw ng mga Kastila na ipagpatuloy ang kanilang pagtuturo.

Itinatag ng *Asociacion Filantropica de Cruz Roja* sa hanay ng kababaihan noong Pebrero 17, 1899, buwan kung kailan pumutok ang Giyera Filipino-Amerikano.

Ang mga babaeng balo bunga ng giyera ay binigyan ng tulong ng pamahalaang rebolusyonaryo sa pamamagitan ng isang dekreto na ipinagtibay noong Marso 6, 1899. Isinaad ng dekreto:¹⁶

Section 2. The widows of those who die in the campaign, if they are poor, shall also be entitled to a sufficient pension every month for their support during the period of two years. Beginning from the date of the death of their husbands.

A widow upon contracting second nuptials shall forfeit this right.

Ipinamalas ng pamahalaang rebolusyonaryo na nasa kanyang puso ang kapakanan ng kababaihan - prostituta man, dalagang nagtanan man o balong babae man.

Mga Sa Dahilan Pulitikal

Hindi rin dapat natin kalimutan ang mga dinakip na kababaihan dahil sa mga pulitikal na dahilan. Nakita sa koleksyon ng *Philippine Revolutionary Papers* ang listahan ng mga dinakip na kababaihan ngunit pinalaya dahil sa amnestiya na pinairal ni Gobernador Heneral Primo de Rivera noong Mayo 17, 1897. Isang listahan ay may mga sumusunod na pangalan:¹⁷

- 1 Lucina Cervena - Nakatira sa Pasig, pinasok sa Bilibid noong Nobyembre 3, 1896.
- 2 Claudia Caldera - Nakatira sa Parañaque, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 7, 1896.
- 3 Geronima Lombos - Nakatira sa Parañaque, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 7, 1896.
- 4 Petra Mendoza - Nakatira sa Parañaque, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 7, 1896.
- 5 Nicolasa Garcia - Nakatira sa Parañaque, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 7, 1896.
- 6 Tomasa Bizon - Nakatira sa San Pedro Macati, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 13, 1896.
- 7 Fermina Damasco - Nakatira sa Vigan, Ilocos Sur, pinasok sa Bilibid noong Nobyembre 24, 1896.
- 8 Petra de Leon - Nakatira sa Malibay, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 18, 1896.
- 9 Honoria de la Cruz - Nakatira sa Quiapo, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 18, 1896.
- 10 Gervacia Javier - Nakatira sa Mariquina, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 20, 1896.

- 11 Petrona Fernando - Nakatira sa Bulacan, pinasok sa Bilibid noong Enero 29, 1897.
- 12 Concepcion Constantino - Nakatira sa Bulacan, pinasok sa Bilibid noong Enero 29, 1897.
- 13 Agripina Belen- Nakatira sa Tondo, pinasok sa Bilibid noong Marso 17, 1897.
- 14 Rufina de la Cruz - Nakatira sa Sampaloc, pinasok sa Bilibid noong Marso 8, 1897.
- 15 Benigna Ramos - Nakatira sa Tondo, pinasok sa Bilibid noong Marso 17, 1897.
- 16 Gabriela Dionisio - Nakatira sa Sampaloc, pinasok sa Bilibid noong Disyembre 20, 1896.

Ang bilang na ito ng kababaihan ay 16 sa 297 tao na ibinilanggo sa Bilibid pagputok ng rebolusyon. Batay sa petsa ng kanilang pagpasok sa Bilibid, ang marami ay dinakip noong mga huling buwan ng 1896 at mga unang buwan ng 1897. Isang malaking tanong kung ano ang dahilan ng kanilang pagkabilanggo.

Dahil pinaniwalaan na ang Katipunan ay isang lohiya ng masoneriya, ang mga babaeng mason ay dinakip. Mababasa sa ibaba ang mga babaeng mason kasapi ng lohiyang “Adopcion.” Mababasa ang mga sumusunod na pangalan:

- 1 Purificacion Leyva - 29 taong gulang, balo, nakatira sa Tondo.
- 2 Carlota Zamora - 21 taong gulang, walang asawa, nakatira sa Quiapo.
- 3 Maria Luz Rosario Villaruel - [hindi natala ang edad] walang asawa, nakatira sa Binondo.
- 4 Narcisa Rizal y Alonzo - 24 taong gulang, walang asawa, nakatira sa San Jose Trozo.
- 5 Josefa Rizal y Alonzo - [hindi nakatala ang edad], walang asawa, nakatira sa San Jose Trozo.
- 6 Angelica Lopez y Rizal - [hindi nakatala ang edad], walang asawa, nakatira sa San Jose Trozo.
- 7 Perfecta Mendoza Legaspi - 41 taon gulang, may asawa, nakatira sa Mariquina.
- 8 Salud Lanusa - 20 taong gulang, balo, nakatira sa Binondo.
- 9 Sixta Fajardo - 24 taong gulang, walang asawa, nakatira sa Binondo.

- 10 Valeriana Legaspi - 28 taong gulang, walang asawa, nakatira sa Binondo.
- 11 Ysidra Morales Rivera - 29 taong gulang, may asawa, nakatira sa Quiapo.

Sila lahat ay pinalaya bilang pagsasatupad ng *Bando* (Kautusan) noong Enero 11, 1897 na ipinagtibay ni Gobernador Heneral Camilo Polavieja. Ang nabanggit na *bando* ay ang pagpapataw ng amnestiya sa mga nadakip gaya ng mga babae sa itaas.

Konklusyon

Nakita sa itaas ang maraming papel na ginampanan ng kababaihan noong panahon ng pinaglalaman natin ang ating kalayaan. Linahukan ng kababaihan mula sa lahat ng hanay ng lipunan ang mithiin na makitang malaya ang ating bayan. Gaya ng mga kalalakihan handa silang itaya ang kanilang buhay, talino at ari-arian para sa Inang Bayan.

Ipinakita ng maikling papel na ito na ang rebolusyon ay nagbigay daan sa pagmulat sa kababaihan tungo sa isang adhikain na labas sa personal o pampamilyang interes. Iniaangat ang kanilang interes para sa isang higit na masaklaw ng Inang Bayan at Inang Filipinas. Iniluwal ng Inang Filipinas ang isang bagong Filipina na may kalinga sa bayan. ✿

Endnotes

- 1 *El Heraldo de la Revolucion*, Disyembre 22, 1898, p. 207.
- 2 *El Heraldo Filipino*, Malolos, Pebrero 16, 1899, p. 120.
- 3 "Cruz Roja," *El Heraldo de la Revolucion* (Malolos). Ano I, Num. 25 Setyembre 22, 1898, p. 207.
- 4 "Cruz Roja," *El Heraldo Filipino*, Malolos, Pebrero 19, 1899, p. 124.
- 5 "Casiglahan ng mga Babayi," *El Heraldo de la Revolucion* (Malolos), Ano I, Num. 27, p. 223.
- 6 John Taylor. *The Philippine Insurrection Against the United States*, Vol. IV, (Pasay City: Eugenio Lopez Foundation, 1971.)
- 7 Telesforo Canseco, *Historia Civil de Filipinas: Historia de la Insurreccion de Cavite en 1896*, University of Santo Tomas Archives. Reel 51.
- 8 Taylor. *Ibid.* Vol. IV, p. 174.
- 9 *Historia Civil de Filipinas: Documentos tomados a la insurrectos en Cavite*, Microfilm Reel #52, Archives of the University of Santo Tomas.
- 10 *El Heraldo Filipino*, Pebrero 17, 1899.
- 11 *El Heraldo Filipino*, Pebrero 19, 1899, p. 124.
- 12 *El Heraldode la Revolucion*, Año II. Num. 2, Enero 4, 1899.
- 13 *La Independencia*, Disyembre 15, 1898, pp. 1-2.
- 14 *La Independencia*, Enero 19, 1899, pp. 1-2.
- 15 Taylor. *Ibid.* Vol. IV, pp. 590-591.
- 16 *Ibid.*, p. 33.
- 17 *Philippine Insurgent Records*, Microfilm Reel # 81, Philippine National Library.